

УДК 323.39:321.64 (47+57)

Марусик Костянтин Олександрович,
здобувач кафедри міжнародних відносин
Чернівецького національного університету
імені Юрія Федьковича

**ІСТОРИКО-ПОЛІТИЧНІ АСПЕКТИ МОДЕРНІЗАЦІЇ
ТИПУ ВОЖДИСТСЬКОГО ЛІДЕРСТВА В УМОВАХ КРИЗИ
РАДЯНСЬКОЇ ПАРТІЙНО-БЮРОКРАТИЧНОЇ СИСТЕМИ ПРАВЛІННЯ**

У статті проаналізована підготовча робота напередодні XX з'їзду КПРС, доповідь Хрущова на закритому засіданні з'їзду, реакція його та найближчих соратників на репресивні дії тоталітарного режиму. Доведено, що адміністративно-командна спадщина виявилася значно сильнішою ніж бажання змін, що гальмувало процеси оновлення, імпульс яким дав XX з'їзд.

Ключові слова: XX з'їзд КПРС, доповідь Хрущова, міф, культ особи.

В статье проанализирована подготовительная работа в канун XX съезда КПСС, доклад Хрущева на закрытом заседании съезда, реакция его и ближайших соратников на репрессивные действия тоталитарного режима. Доказано, что административно-командное наследие оказалось более сильным, чем желание изменений, что тормозило процессы обновления, импульс которым дал XX съезд КПСС.

Ключевые слова: XX съезд КПСС, доклад Хрущева, миф, культ личности.

In the article the preparatory work, that was carried out shortly before the XX session of the KPRS, the Khrushchov's report at the closed meeting of the session, his reaction and the reactions of the closest comrades in-hands towards the repressive totalitarian regime of Stalin have been analyzed. It was proven, that administrative and team heritage, its templates, habits to acquired bureaucratic methods of government proved to be much stronger than the desire of changes, and this has slowed down the process of renovation, which took its inception in the XX session.

Key-words: XX session of the KPRS, Khrushchov's report, myth, cult of personality.

Роль політичних лідерів у суспільстві, яке прагне модернізацій чи радикальних перетворень є особливо значимою. Для сучасного Українського суспільства, спроба якого трансформуватися від тоталітарного політичного режиму до демократичного, досить актуальною є проблема лідерства, що й надалі викликає чималий інтерес як для політологів, так і адекватної оцінки сучасниками соціальних реалій. Без сумніву, в умовах трансформації суспільства, роль політичних лідерів набуває особливого значення: їх розглядають як фактор стабільності, як ініціаторів інтеграції інтересів різних груп населення щодо модернізаційних перетворень. У цих умовах лідери уособлюють персоніфікований політичний курс, оскільки саме вони формують стратегію розвитку суспільства, визначають засоби та ресурси її реалізації.

Однак, політичне лідерство в Україні відзначається певними особливостями. Політична історія радянських часів, що в деяких ключових аспектах залишається незмінною й донині, свідчить що й надалі проступають попередні політичні традиції лідерства. У масовій свідомості закріпилося уявлення про політичного лідера як вождя, який представляє загальну волю народу, а тому будь-які його дії тлумачаться як виключні для суспільно-політичної організації життя суспільства. Звідси, й збереження питомої ваги традиційних очікувань населення стосовно майбутньої влади та її міфології. Тому варто зазначити, що політична традиція вождистського лідерства зберігається. Отже, є вельми значущим проаналізувати ті конкретні історико-політичні обставини, котрі слугували безпосередніми умовами формування політичної традиції саме такого типу в умовах

домінування партійно-номенклатурного тоталітарного радянського політичного режиму та спроби здійснення реформ у рамках діючої радянської політичної системи.

В останні десятиріччя опубліковано чимало документів, спогадів вищого партійного керівництва, яке брало безпосередню участь у творенні культури влади та його розвінчуванні [6-7, 11-12]. В історіографії нараховується чимало праць, присвячених висвітленню цих питань, проте лише побіжно окреслені політичні аспекти модернізації типу вождистського лідерства в умовах кризи радянської системи правління в період десталінізації [1-4]. У цьому контексті автор статті робить спробу проаналізувати модернізацію політичного лідерства в умовах кризи партійно-бюрократичної системи правління крізь призму викриття злочинів Й.Сталіна.

Актуальність, науково-теоретичне і, певною мірою, практичне висвітлення цих питань є більш ніж очевидним, оскільки може сприяти кращому розумінню сутності і характеру політичного лідерства в окреслений період.

Минуло більш ніж півстоліття після XX з'їзду КПРС – з'їзду, єдиної на той час партії в СРСР. «Цей з'їзд, - на думку відомого політичного діяча того часу А. Мікояна, - став найважливішою подією після смерті В. Леніна» [9, с. 328]. Подальший розвиток країни наочно засвідчив правдивість його слів, адже XX з'їзд знаменував своєрідне завершення історичного експерименту, започаткованого більшовиками у 1917 р. Іншими словами, XX з'їзд – вагома віха в історії СРСР, що практично поділила її радянський період приблизно навпіл.

XX з'їзд КПРС суттєво відрізнявся від парадних зібрань, на яких задовго до їх проведення зникала політична дискусія, а важливі рішення оголошувалися й одностайно приймалися. Цього ж разу у звітній доповіді Першого секретаря ЦК КПРС М. Хрущова лунали окремі міркування, спрямовані на певне коригування існуючих ідеологічних штампів [16, с. 33 - 41]. На з'їзді була висловлена критика на адресу Г. Маленкова, який у своїх виступах побоювався, що світова війна може призвести до загибелі всієї цивілізації. Звісно, критичні зауваження на адресу політичного лідера означали своєрідний ідейний прорив, адже за трактуванням марксистсько-ленінської теорії, у випадку розв'язання нової світової війни повинен загинути лише капіталізм, натомість перемога соціалізму неминуча у всьому світі [16, с.23 - 24].

На загальному тлі помітно вирізнялася промова уже згадуваного А. Мікояна, який виступив з критикою політики Й. Сталіна. Проте в його виступі не обійшлося без ленінських постулатів щодо «правоти Й. Сталіна у всіх випадках без якої не можливе сприйняття сучасного світу. Філософи теж заборгували перед партією, а недопрацювання юристів довелося виправляти ЦК партії. Більше того, необхідно відновити ленінські норми соціалістичної законності» [16, с. 313, 323 - 327]. Виголошена на третій день роботи з'їзду промова А. Мікояна різко вибивалася із загальноприйнятої тональності партійної пропаганди. Свідченням цього стало стривожене застереження його брата: «Анастас, ти дарма цю промову сказав. Ти, по суті, був правий, але багато делегатів незадоволені тобою, лають тебе. Для чого ти так напав на Сталіна?» [9, с. 594 - 595].

Смерть Сталіна і, особливо, арешт Л. Берії поставив перед «колективним керівництвом» партії нагальну проблему - звільнення і реабілітація несправедливо засуджених політ'язнів. Це відразу викликало хвилю звернень тих, хто пережив пекло сталінських таборів. Уже в березні 1953 р. були прийняті перші рішення щодо відомих осіб, більшість з яких працювала у відповідних структурах. В наступні два роки процес амністій, звільнень і реабілітацій дещо пришвидшився. Більше того, ряд прийнятих постанов полегшили режим утримання окремих категорій «спецпоселенців» [4, с.167].

Восени 1955 р. органи прокуратури, Комітет держбезпеки і МВС СРСР розпочали загальний перегляд справ репресованих у 30-ті роки. Так, Генеральний прокурор Р. Руденко доповідав Хрущову, що «з юридичної точки зору не було жодних підстав для масових арештів у ці роки, не кажучи вже про страти» [15, с. 305].

Наприкінці 1955 р. була створена спеціальна «Комісія ЦК КПРС зі встановлення причин масових репресій членів і кандидатів у члени ЦК ВКП(б), обраних на XVII з'їзді партії», до складу якої увійшли секретарі ЦК КПРС П.Поспелов і А. Аристов, голова Комітету партійного контролю Н. Шверник та заступник П. Комаров [11, с. 296, 409 - 410]. Очолив комісію «просталінськи налаштований» П. Поспелов. Перед членами комісії ставилося відповідальне завдання - обеззброїти тих членів Президії, котрі не лише намагалися гальмувати процеси реабілітації, а й рішуче виступали проти викриття злочинів Сталіна та його особистої причетності до них. На початку 1956 р. Президія ЦК прийняла рішення про створення партійних комісій на місцях, до компетенції яких входило вирішення питань звільнення політв'язнів безпосередньо у концтаборах [8, с. 94, 919 - 920].

Аналізуючи уривки окремих робочих протоколів засідань Президії ЦК, можна лише дивуватися, з якою наполегливістю і тактичною майстерністю Хрущов долав супротив найближчого оточення Сталіна - К. Ворошилова, В. Молотова, Л. Кагановича, намагаючись розколоти опонентів, залучити на свій бік тих, хто вагався брати участь у прийнятті необхідних йому рішень. Проте, напруга зростала і з кожним днем усе важче вдавалося приховувати відповідальність Сталіна за масові беззаконні репресії.

Вперше обговорення пропозицій щодо включення питання «Про культ особи Сталіна» у порядок денний з'їзду Президія ЦК КПРС розпочала 1 лютого 1956 р. Підводячи підсумок дискусії, що розгорнулася навколо цього питання, Хрущов резюмував: «...незважаючи на відданість Сталіна справі соціалізму, усі питання він вирішував варварськими методами. Він партію знищив. Не марксист він. Все святе, що є в людини він знівелював. Все своїм примхам підпорядкував». І далі: «...На з'їзді не потрібно говорити про терор. Треба накреслити певну лінію - відвести Сталіну своє місце» [7, с. 95 - 97].

Буквально за тиждень, партійна комісія П. Поспелова надала Президії ЦК ґрунтовну доповідь про розмах терору у 30-ті роки. Того ж дня, спираючись на підтримку А. Мікояна, М. Сабурова і М. Первухіна, Хрущов вирішив оприлюднити наявні факти у доповіді «Про культ особи та його наслідки». [14, с. 98-103; 15, с.52].

23 лютого членам і кандидатам у члени Президії та секретарям ЦК був переданий останній варіант доповіді. Незважаючи на те, що до засідання залишалося лише два дні, одержати згоду членів Президії на оприлюднення такої доповіді було нелегко. Враховуючи цю обставину, Хрущов вирішив скористатися своєрідним ленінським прийомом, а саме, звернутися до голови Президії з'їзду із запитанням: чи готові делегати вислухати його доповідь? «Така доповідь, - наполягав він, - може бути виголошена лише зараз, на XX з'їзді. На XXI з'їзді буде уже пізно, якщо ми взагалі зможемо дожити до того часу і з нас не вимагатимуть відповіді раніше». Опоненти Хрущова усвідомили програш і капітулювали [6, с. 192 - 194]. Це знаменувало завершення передісторії доповіді Хрущова, оприлюдненої 25 лютого.

Однак, найголовніше очікувалося пізніше. Завершуючи свою доповідь Хрущов наголосив: «Сьогодні це питання ми не можемо обговорювати поза межами партії, а тим більше подавати до друку. Саме тому ми оприлюднимо його на закритому засіданні з'їзду. Треба знати міру, не підживлювати ворогів, не оголювати перед ними наші виразки» [14, с. 165]. Неважко уявити, чому делегати, навчені свято зберігати «партійну таємницю», вислухавши сенсаційні викриття, зустріли їх бурхливими оплесками (якщо вірити стенограмі). Чи збирався на той час Хрущов зберігати сказане у таємниці, чи це був його черговий маневр - до певного часу приховувати задум - визначити важко. 1 березня текст доповіді, призначений для оприлюднення у партійних організаціях, з невеликою редакційною правкою і грифом «цілком таємно» направлений усім членам і кандидатам у члени Президії та секретарям ЦК.

5 березня зроблено наступний крок - на титульній сторінці брошури, що підлягала розсилці у райкоми партії, було вказано «не для друку». Водночас, пропонувалося ознайомити з доповіддю понад 6 млн. комуністів, близько 18 млн. комсомольців, а також «безпартійний актив робітників, службовців і колгоспників». практично усіх тих, хто висловив бажання бути присутнім на зборах, де зачитувалася доповідь [8, с. 214]. Більше того, текст доповіді Хрущова був переданий керівникам «братніх партій», які не забарилися його тиражувати. За однією з версій, представник західної преси навіть придбав примірник доповіді за 300 доларів на варшавському ринку [6, с.123]. Скорочений варіант доповіді з'явився на шпальтах газет уже в березні, а повна її версія - у червні.

Усвідомити роль, яку відіграла доповідь Хрущова у подальшому розвитку країни, можливо лише після аналізу її змісту. Підготовці доповіді передувала стаття вже згаданого директора науково-дослідної установи партії - Інституту Маркса, Енгельса, Леніна - П. Поспелова, опублікована у листопаді 1953 р. у журналі «Вопросы истории». У ній йшлося про те, що культ особи не притаманний марксизму-ленінізму і його ідеологи Маркс, Енгельс, Ленін неодноразово висловлювалися проти його поширення [1, с. 213].

Поняття «культ особи» нерідко використовувалося з метою позначення зовсім інших явищ, що нерідко відігравали виключно негативну роль у процесі розвитку суспільства. За його допомогою окреслювалися певні межі, що слугували фактором стримування у розвитку наукових досліджень, політичних дискусій тощо. Звісно, громадян, які десятиліттями вірно і віддано служили великому вождеві, доповідь шокувала. Більше того, був зруйнований міф про «велику дружбу» Леніна і Сталіна, поширений в офіційній ідеології.

Згодом були розсекречені документи, в яких Ленін досить стримано висловлювався на адресу «чудесного грузина» Сталіна [7, с.145]. Викриття, що лунали на з'їзді, зумовили звільнення ідеологічної ніші, яку свого часу займав Сталін на користь мудрого і непогрішимого Леніна, у вірності якому клявся кожен оратор. Проте, за кадром залишилися дані, зібрані комісією Поспелова згідно з якими лише впродовж п'яти років (1935 - 1940 рр.) за звинуваченнями у антирадянській діяльності було заарештовано майже 2 млн. осіб, з яких 688 503 – розстріляно. [11, с. 137].

Звісно, одним із найболючіших для Хрущова і його прибічників питань залишалася відповідальність за злочини, вчинені під керівництвом Сталіна. Розповсюджена на той час версія, що «в усьому винен Берія», не могла довго існувати. Тоді з'явився новий ланцюжок відповідальних: Й. Сталін - Л. Берія - Н. Єжов і Г. Ягода [10, с. 95, 97].

Усвідомлюючи, що у делегатів з'їзду виникне цілком логічне запитання, яке неодноразово піднімалося на партійних зборах: де ж під час знищення Сталіним тисяч людей знаходилися члени Політбюро і особисто М.Хрущов? Розуміючи це, з метою уникнення запитання ззовні, він вирішив відповісти особисто, констатує, що «Сталіну вірили, з ним пов'язували усі наші перемоги, у ньому вбачали сильного марксиста, його боротьба з ворогами ленінського вчення була необхідною. Цим він завоював популярність, симпатії і підтримку. Проте, ми багато чого не знали (на XXII з'їзді КПРС делегати побачили списки репресованих осіб, завізовані членами Політбюро, в тому числі, й Хрущовим). Усі питання Сталін вирішував особисто, довільно і вибірково, залучаючи або ж усуваючи членів Політбюро» [2, с. 160-161]. Відразу впадає у вічі безпорадність цих погано узгоджених між собою пояснень. Аналізуючи їх, можна, без перебільшення, стверджувати, що Політбюро ЦК як орган, що реально очолював партію і державу, не існував. Обрані на з'їзді (фактично призначені Сталіним) члени Політбюро, у кращому випадку, були довіреними особами диктатора. Більше того, це була ідеальна і природна модель організації більшовицької влади. Певні спроби використати окреслену модель з метою підміни «колективного керівництва» спостерігалися і у часи Хрущова. І хоча до закінченої сталінської моделі, іншими словами, «необмеженої влади лідера», країна не повернулася, деякі її ознаки нерідко спостерігалися. Так, до новообраного складу ЦК

увійшло майже 70% членів, запропонованих кадровими службами під час роботи XIX з'їзду [15, с. 500]. Історичне значення XX з'їзду і тих подій, що відбулися одразу після нього, навряд чи можна переоцінити. Насамперед, він дав поштовх прискореному процесу звільнення і реабілітації репресованих. Сотні тисяч осіб вийшли на свободу, мільйонам повернуто їх чесне ім'я. Можливо, процес, розпочатий напередодні з'їзду, міг мати продовження і без втручання Хрущова з його доповіддю, проте він рухався би дещо повільніше і його вплив на моральне оздоровлення суспільства був би значно меншим. Цікаві думки з цього приводу висловила у березні 1956 р. Г. Ахматова, яка стверджувала: «...тепер арештанти повернуться, і дві Росії глянуть одне одному у вічі: та, що карала і та, яку карали. Розпочалася нова епоха» [13, с.47]. Напевно, найбільшим досягненням Хрущова у цьому випадку було те, що обмін поглядами пройшов не таємно, а відкрито. Певну обережність, що проявляв Хрущов на шляху десталінізації можна пояснити як його особистими якостями, одержаними у школі партійного виховання, так і абсолютною неготовністю партії, зокрема, верхівки, до будь-яких змін. Коли звичні підвалини дали тріщину, політика Хрущова, і, особливо, XX з'їзд КПРС, в уявленнях громадян стали своєрідним джерелом усіх бід і напастей. Роздратування і ненависть до «волютариста» Хрущова йшли поряд з реанімацією сталінського міфу. Один із діячів партійного керівництва Д.Устинов, висловлюючи настрої партійної бюрократії, стверджував: «Жоден ворог не завдав нам стільки лиха, скільки Хрущов своєю політикою щодо минулого нашої партії і держави, а також щодо Сталіна ... В оцінці діяльності Хрущова я, як кажуть, стою на смерті. Він нам дуже нашкодив» [7, с. 239].

Зрозуміло, Хрущов не міг усвідомити масштабів і змісту проблем, що виникали та передбачити результати своїх дій. Коли ж процеси десталінізації почали виходити за контрольовані межі, Хрущов робив усе можливе, аби загальмувати їх подальше просування. На жаль, перші ознаки пробудження суспільства супроводжувалися сталінськими методами боротьби, хоча й без відомої жорстокості. Чимало негативу у процеси своєрідного «підморожування» вносили його колеги – члени Президії ЦК і потужний партійно-державний апарат, які зберігали дух епохи, що поступово відходила у забуття.

Отже, адміністративно-командна спадщина, її шаблони, звички до набутих бюрократичних методів керівництва виявилися сильнішими, ніж бажання змін. Звісно, це, значною мірою, гальмувало процеси оновлення, імпульс якому дав XX з'їзд КПРС. Однією з причин цього є те, що керівники тих років були дітьми свого часу - часу, який їх сформував. І хоча вони намагалися відверто чи удавано вирватися з його лещат, мало кому це вдавалося. Адже час сформував не лише їх кар'єру, а й образ мислення, пріоритети цінностей у політичному житті, арсенал засобів у роботі, навіть мову і ставлення до друзів, підлеглих, до людей.

Література:

1. Політична історія України. XX століття. У 6-ти т. – Т.6. – К.: Генеза, 2003.
2. Баран В. Україна 1950-1960-х років: еволюція тоталітарної системи. - Львів: Інститут українознавства імені І.Крип'якевича НАН України, 1996.
3. Конквест Р. Жнива скорботи. – К.: Наук. думка, 1988.
4. Шаповал Ю. Соловки: трагедія української еліти // Еліти і цивілізаційні процеси формування націй. – Т.1. – К., 2006. - С.163-181.
5. Ленін В.І. Лист до з'їзду // Ленін В.І. Повн. збір. тв. – Т.45.
6. Арбатов Г. Затянувшееся выздоровление (1953-1985). Свидетельство современника. - М.: Международные отношения, 1991.
7. Бурлацкий М. Никита Хрущов и его советники - красные, черные, белые. - М.: Эксмо-пресс, 2002.

8. Кожин В. Россия. XX век (1939-1964). - М.: Эксмо-Пресс, 2002; 9. Микоян А. Так было. – М., 1999.
10. Президиум ЦК КПСС. 1954-1964. Черновые протокольные записи заседаний. Стенограммы. – М., 2003.
11. Реабилитация. Как это было. Документы Президиума ЦК КПСС и другие материалы. В 2-х т. – Т.1. Март 1953- февраль 1956. – М., 2000.
12. Таубман У. Хрущев. – М., 2005; 13. Чуковская Л. Записки об Анне Ахматовой. – В.2 – т. – Т.2. – СПб-Харьков, 1996.
14. Хрущов М. С. О культе личности Сталина. Доклад на XX съезде КПСС // Известия ЦК КПСС. - 1989. - №3.
15. Хрущов Н.С. Время. Люди. Власть. (Воспоминания в 4-х кн.) – Кн.2. - М.: Московские новости, 1999. – 842 с.
16. XX съезд Коммунистической партии Советского Союза. Стенографический отчет. – Т.1-2. – М., 1956.